

STM 1961

**Hymnus in honorem Sancti Magni comitis Orchadiae:
Codex Upsaliensis C 233**

Av Nils L. Wallin

© Denna text får ej mångfaldigas eller ytterligare publiceras utan tillstånd från författaren.

Upphovsrätten till de enskilda artiklarna ägs av resp. författare och Svenska samfundet för musikkforskning. Enligt svensk lagstiftning är alla slags citat tillåtna inom ramen för en vetenskaplig eller kritisk framställning utan att upphovsrättsinnehavaren behöver tillfrågas. Det är också tillåtet att göra en kopia av enskilda artiklar för personligt bruk. Däremot är det inte tillåtet att kopiera hela databasen.

Hymnus in honorem Sancti Magni comitis Orchadiae: Codex Upsaliensis C 233

AV NILS L. WALLIN

Då Oluf Kolsrud år 1913 tillsammans med Georg Reiss¹ presenterade de två texter med melodier, vilka han funnit i den dittills utforskade Codex Upsaliensis,² framlades ett för nordisk musikforskning mycket viktigt dokument: den äldsta kända flerstämmiga sats, vars text anger ett direkt samband med nordisk kultur. Den sjustrofiga »hymnen»³ till åminnelse och firande av Orkneys skyddspatron den helige Magnus, av Kolsrud daterad till ca år 1280, hade sitt stora värde inte endast på grund av textens klara hänvisning till nordiskt land utan framför allt därför att hymnen bärs upp av en musikalisk sats, i vilken parallellförda tersklanger ger strukturen dess egenart:

Den satstyp från 12—1300-talen, vilken numera klassificeras under den ur engelska 1400-talskällor hämtade termen *gymel*, var vid tidpunkten för Kolsruds och Reiss' forskningar ännu inte närmare undersökt.⁴ Reiss, som bistod Kolsrud vid analysen av musiken i handskriften, drog med hänsyn till den markanta skillnad mellan Magnus-

¹ Oluf Kolsrud-Georg Reiss: *Two norrøne kvaede med melodiar, utgjevne fraa Codex Upsaliensis C233*. Videnskapsselskapets skrifter. II. Hist.-Filos. Klasse. 1912. No. 5. Kristiania 1913.

² I forts. betecknad CU233.

³ Termen »hymn» är givetvis inte adekvat. Men då »Nobilis, humilis» redan är känd under denna beteckning, har jag föredragit att bruka den i denna studie.

⁴ Manfred Bukofzer: *The gymel, the earliest form of English polyphony*. M&L XVI (1935), sid. 77 ff. Se även dens.: *Geschichte des englischen Diskants und des Fauxbourdon* (1936) samt *Popular polyphony in the Middle Ages*, MQ 26 (1940), nr. 1, sid. 31 ff.

hymnen och den medeltida organumsatsens olika utvecklingsfaser, vilken onekligen föreligger, den slutsatsen, att Magnus-hymnens två stämmor utgjorde exempel på en folklig harmoniseringskonst, hemmahörande i det dåtida skandinaviska kulturområdet.⁵ Det tycktes honom utifrån denna hypotes även vara motiverat och försvarligt att ställa den nyupptäckta satsen i samband med de påverkningar från Norden, som enligt Giraldus Cambrensis skulle prägla språk och musik i områdena »trans Humbram», dvs. norra England och Skottland.⁶

Bedömningen av Magnus-hymnen, som snart återgavs i de musik-historiska handböckerna, har växlat ganska mycket.⁷ Friedrich Ludwigs synpunkter överensstämmer i stort med Reiss'. Heinrich Besseler, vars medeltidsforskningar alltid präglats av en restriktiv syn på det engelska områdets musikaliska originalitet, hävdade i sin framställning, att satsen vore att betrakta som en folklig avläggare till kontinentens organum. Samma synsätt lade han också på den isländska *tvísöngur*; randområdena omkring det centrala Britannien skulle enligt Besseler vid denna tid inte ha lämnat några självständiga musikaliska bidrag. Även Manfred Bukofzer ställde sig avvaktande inför hypotesen om satsens nordiska härkomst.⁸

CU₂₃₃ innehåller sju avsnitt, nedskrivna av fyra huvudskrivare och fem tilläggskrivare. Ytterligare sex stilar av betydligt senare datum kan beläggas. Av paleografiska skäl daterar Kolsrud de nio äldsta stilarna till åren 1250—1300. Innehållet fördelar sig på följande sätt:

1. En avskrift av Lotharius' »de contempti mundi».
2. En samling sentenser, »proverbis sanctorum» och »flores doctorum». Samlingen är troligen en avskrift av engelsk eller skotsk handskrift, då det i dessa länder använda ersättningstecknet »÷» för »est» förekommer, dock felaktigt uppfattat som »;».
3. a) 54 hexameterverser, minnesrader om teologiska och kyrkliga tilldragelser, samt
b) 4 gåtor, likaledes avfattade på hexameter. De är skrivna av en yngre hand, förmodligen densamma, vilken gjort avskriftens sista tillägg. I av-

⁵ Kolsrud-Reiss, a. a. s. 75 ff.

⁶ Giraldi Cambrensis Opera, vol. VI s. 189 f. Rerum Britannicarum Scriptores I, XXXVI, London 1868.

⁷ Se bl a. Fr. Ludwig: Die geistliche nichtliturgische und weltliche einstimmige und die mehrstimmige Musik des Mittelalters etc., Adlers Handbuch der Musikgeschichte, 1924; Heinrich Besseler: Die Musik des Mittelalters under der Renaissance, Bückens Handbuch der Musikgeschichte 1931—35; Otto Andersson: Nordisk musikkultur i äldsta tider, Nordisk Kultur XXV, 1934; G. Reese: Music in the Middle Ages, 1940; E. Walker-J. A. Westrup: A history of Music in England, 1952; Davison-Apel: Historical Anthology of Music I, 1946. Se även de under fotnot 3 angivna arbetena.

⁸ M. Bukofzer: M&L (1940) s. 202 f.

snitt 3 finns paleografiska kännetecken, som gör det rimligt att antaga, att skrivaren varit av norrönt ursprung.

4. 2 norröna sånger med texter på latin. Den första, skriven i två stämmor, är Magnus-hymnen »Nobilis, humilis», föremålet för vårt intresse i denna studie. Den är nedtecknad i ett tomrum i Lotharius-avsnittet, nr. 1. Den andra, »Carmen gratulatorium in nuptias Eyrici regis Norwagiae A. D. 1281», har nedskrivits efter nr. 3 b). Texterna är i båda sångerna utan varje korrektur. Även melodierna saknar sådana. Dock har Magnus-hymnen i strof 1—2 takt 7 parallella sekunder — här föreligger med största sannolikhet en felskrivning. Skrivaren har för hymnen använt partiturmässigt uppställda fyrlinjiga system med en båglinje emellan. Melodin är utskriven till de fyra första stroforna ordnade två och två, varefter texten till de tre sista stroforna följer. I bröllopskvädet har melodin nedtecknats till samtliga strofer.

5. »Proverbia sanctorum», en mindre flores doctorum. Avsnittet saknar i CU₂₃₃ titel. Den här angivna rubriken har Kolsrud hämtat från CU₅₆₄, där i stort sett samma samling återfinnes, av en annan samtida skrivare nedtecknad med titeln »Incipit liber de proverbiis sanctorum».

6. »Tractatus de poenitentia», ett brev från år 1274, vari avsändaren uppmärksammar mottagarna att göra bot och bättring. Kolsrud har i detta fall inte kunnat kartlägga hela avsnittet, då de tre sista sidorna av CU₂₃₃ delvis är förstörda. Han kan emellertid konstatera, att skrivaren är densamma, som skrivit de fyra hexametergåtorna i nr. 3 b).

Magnus blev skrinlagd år 1135, dvs. tjugo år efter sin död den 16 april 1115. Från år 1135 kan vi alltså datera Magnus-dyrkan, som utbreddes i stort sett över hela det norröna området. Även om han infördes i den skotska kyrkans helgonkalender först år 1472, är det likväl troligt, att han dyrkats i Skottland långt tidigare, eftersom Caithness ingick i hans jarldöme. Lokala Magnus-traditioner från denna tid kunde länge beläggas i norra Skottland. På gränsen mellan socknarna Halkirk och Watten i Caithness anlades ett sjukhus, invigt till minnet av Magnus. Ännu under 1800-talet firades i Halkirk en Magnus-marknad.⁹ Och i den sköna keltiska sången »A Mhànuis mo rùin» anropades jarlen som en fruktbarhetsgudom.¹⁰ Även i själva England, ja, så långt söderut som i London, finner vi dyrkan av Magnus.¹¹ Denna kan dock knappast vara inspirerad direkt från Orkney, eftersom någon skeppsfart därifrån till England inte var aktuell under denna tid. Vägen torde i detta fall ha gått över Norge, närmare bestämt från Vestlandet, dit hans dyrkan synes ha varit koncentrerad, även om han hade ett eget altare i Nidarosdomen. Den

⁹ Edv. Bull: Norske helgeners dyrkelse i Skotland og England. Hist. Tidskrift, utg. av Den norske Historiske Forening, femte Raekke, band 1, Kristiania 1912.

¹⁰ George Henderson: The Norse influence on Celtic Scotland, s. 35, Glasgow 1910.

¹¹ Bull, a. a. s. 451.

kyrkliga latinska Magnus-legenden infördes även i en nu förlorad isländsk mässbok.¹² I Sverige är Magnus upptagen i en liten järteckensamling från 1400-talet.¹³ Då Färöarnas biskop Erlend i första hälften av 1300-talet började bygga den aldrig fullbordade domen vid Kirkebö, ägnade han denna kyrka Magnus' minne, och ett reliktskrin inmurades i byggnadens ena gavel.

I Breviarium Aberdonense¹⁴ från år 1509 finns fyra hymner till olika tider under Magnus-dagen den 16 april samt en sekvens till mässan på translationsdagen den 13 december. Dessa texter måste ha blivit upptecknade för den skotska kyrkan efter år 1472, då Orkney lades under metropoliten i St. Andrews. Sekvensen kan utifrån sin text dateras till de första decennierna av 1400-talet. Men även om Magnus som vi redan sett infördes i den skotska kyrkans helgonkalender först 1472, är det troligt, att han dyrkats tidigare i Skottland inte bara i Caithness. Aberdeenbreviariet sammanställdes delvis för att motverka det starka inflytandet från Sarumliturgien i York.¹⁵ Det finns därför anledning att tro, att breviarier speglade en äldre skotsk kyrkotradition.

Att Magnus-texterna i Aberdeenbreviarieret tillkommit på Orkney förefaller vara rimligt att döma av de särmärken, som Kolsrud påvisar i dem. Men han menade sig kunna uppställa säkra kriterier för ett norrönt, närmast orkneyiskt, ursprung också för CU233. De fyra huvudskrivarna samt de tre första tilläggskrivarna (sålunda även stilen g, som skrivit vår hymn) tillhör skrivarskolor, vilka finns representerade i centrala nordiska källor från denna tid. Hans hypotes stärks av att han beträffande två av händerna med bestämdhet kan hävda, att de är av norskt ursprung. CU233 i dess helhet var således avslutad senast under slutet av 1280- eller under 1290-talet i det norröna kulturområdet. Kolsrud framkastar tanken, att miljön varit ett minoritklöster.

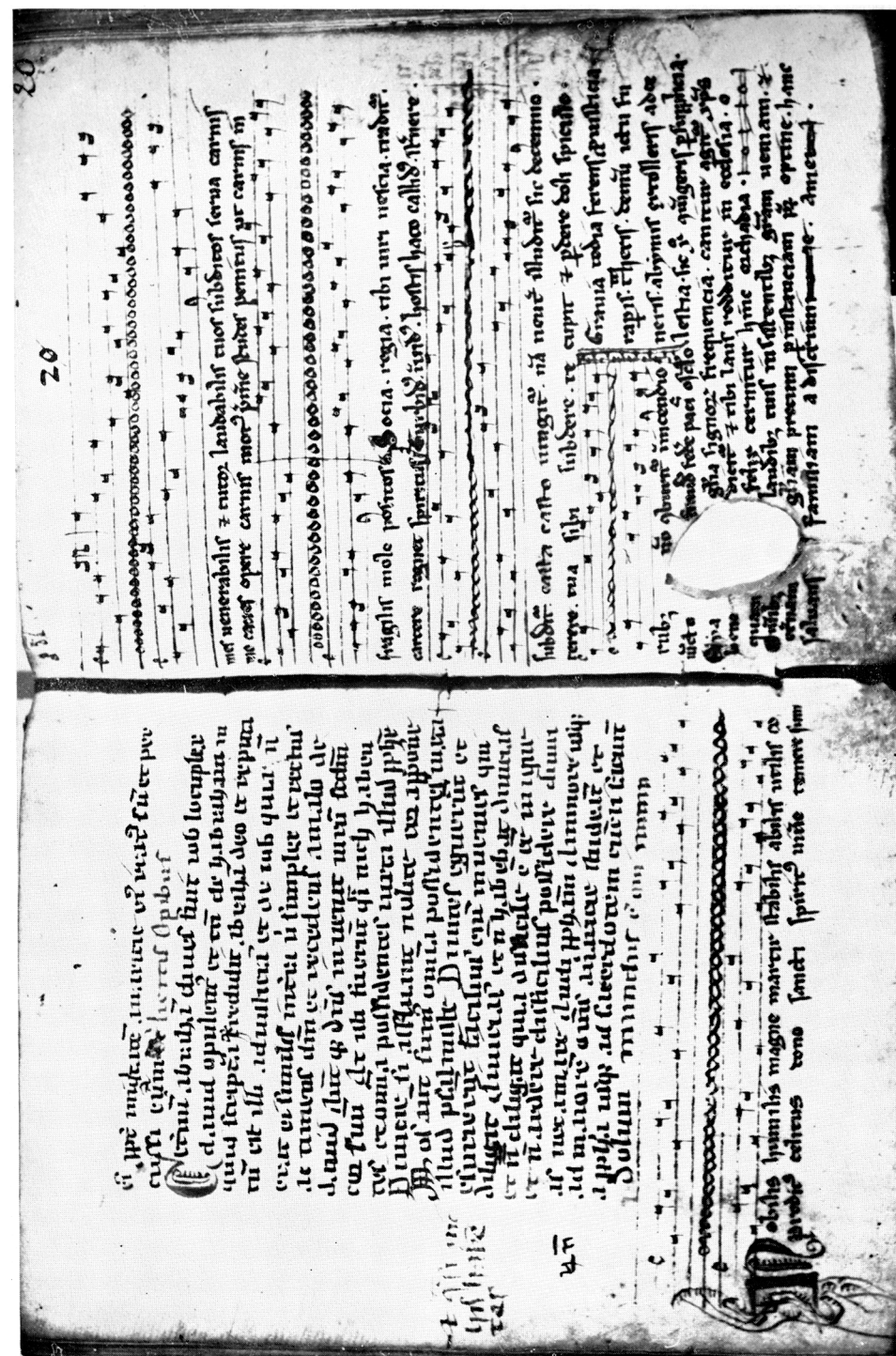
Aberdeenbrevariets hymner har med största sannolikhet brukats på traditionellt vis inom ett kyrkligt ceremoniel. Det stora antalet propiehymner visar dessutom hän på en mycket hög festgrad i Magnus-dyrkan. Men vad hade hymnen CU233 för uppgift? Att den inte kan ha utnyttjats liturgiskt på samma sätt som hymnerna och sekvensen är uppenbart, därtill är dess musikaliska byggnad alltför avvikande

¹² Utg. av Vigfusson: Icelandic sagas I, s. 299 ff.

¹³ Utg. av C. E. Berlin: Legenda svecana vestusa S. Magni comitis Orcadensium, Upsala 1839. Dessutom G. Stephens: Ett fornsvenskt legendarium, Stockholm 1898.

¹⁴ Utg. i Bannatyne club XCI och CII.

¹⁵ Bull, a. a. s. 449.

Hymnen »Nobilis, humilis» i CU 233, f. 19^v—20^r.

från gällande gregoriansk praxis. Som redan sagts drog Reiss den slutsatsen, att vi har att göra med en »harmonisering» av folklig art. Men samtidigt tyder den textliga avfattningen på att hymnen sjungits om ej i ett liturgiskt officiellt ceremoniel så dock i ett *kyrkligt* sammanhang. Utifrån detta tycks det mig ligga nära till hands att antaga ett speciellt tillkomstillfälle, ett tillfälle av sådan särart och sådan vikt, att man låtit betänkligheterna fara att använda en sats, som alls inte överensstämmer med gällande stilpraxis.

Om denna tanke är riktig, bör vi i första hand söka hymnens ursprung bland de dramatiska händelserna på Orkney efter Magnus' död. De följande tankegångarna har givetvis inget definitivt bevisvärde. De saknar emellertid inte sannolikhet och torde i varje fall vara mer berättigade än den hittills accepterade tanken, att hymnens tillkomst vore samtidig med handskriftens tillkomst. Bl. a. på grund av nedteckningens sobra utseende i CU₂₃₃ finns det all anledning att antaga i varje fall *en* förlaga. Till detta liksom till andra faktorer av paleografisk och musikalisk karaktär, med vilka jag vill söka stödja min hypotes om en högre ålder för hymnen, återkommer jag längre fram efter det att jag sökt teckna den miljö, dit jag vill förlägga ursprunget.

På Orkney liksom på Island och ön Man¹⁶ existerade under de första kristna århundradena en egendomlig sedvänja beträffande byggandet av kyrkolokaler. Fornforskningen har kunnat belägga rester bl. a. på Orkney av ett antal smärre kyrkor eller kapell, vilka daterar sig från tiden tillbaka till 1000-talet, dvs. den tid, då de nordiska invandrarna antog kristendomen. De iriska munksätena från tidigare århundraden hade varit förlagda till smärre öar eller annars isolerade platser, medan de nämnda kapellen var spridda över hela ögruppen. Efter det officiella kristnandet dröjde det närmare tvåhundra år, innan en församlings- eller sockenorganisation blivit uppbyggd. I mellantiden fungerade de små kapellen som kyrkliga samlingsplatser, vart och ett byggt för ett visst jordområde. År 1790 skriver Georg Low i sin »Statistical account»¹⁷ beträffande Orkney: »Remains of popish Chapels are many, because every Erysländ or 18-penny-land had one for matins and vespers, but now all in ruins.» »Erysländ» eller »urisland» skall ha existerat ända fram till vår egen tid: en bestämd del av en socken, vars bebyggare förfogade över sin bestämda del av socknens kyrkogård; det var varje mans plikt att

¹⁶ Hugh Marwick: Orkney, 1951, s. 113 ff.

¹⁷ Här citerad enl. Marwick, a. a. s. 113.

biträda vid de begravningar, vilka berörde hans urisland. Motsvarighet på Man var »treen».

Detta visar att betydelsen av begreppet urisland inte bortföll, då församlings- eller sockeninstitutionen sedermera infördes. Kapellet var dens egendom, på vilkens mark byggnaden var uppförd. Övergången till församlingskyrka torde ha tillgått så, att det kapell, som ägdes av en förnäm släkt, i första hand valdes till församlingskyrka. Som bekant äger vi motsvarigheter till detta också i Sverige.

Bruket att resa mindre kyrkobyggnader för ett mindre jordområde skall enligt det anförda ha funnits redan vid tidpunkten för sagornas händelser. Den enda kyrka från Orkney, som omtalas i sagan, är den, vilken Magnus' farfar, jarl Torfinn, på 1000-talet lät bygga på Birsay. Den är helt utplånad. Men såväl på Birsay som på Orphir finner man församlingskyrkan bredvid resterna av en herremansboning. Deerness kyrka ligger vid sätet för sagans Amundi och hans son Torkell. Holms kyrka ligger i Paplay, där den Sigurd levde, vilken gifte sig med Magnus' mor. På Rosay låg kyrkan vid Skaill, där Jarl Paul Torfinnson, Magnus' farbror, hade sin gård. Den ur normala församlingssynpunkter många gånger märkligen placeringen förklaras just ur det förhållandet, att där en storman byggt ett kapell, där gav ättens ställning anseende även åt kyrkobyggnaden.

Stridigheterna inom Magnus' släkt lade sig inte efter jarlens död. Då hans baneman, Haakon, återkom från sin pilgrimsfärd till Jerusalem, lät han bygga en kyrka bredvid sin gård. Detta är den berömda Runda kyrkan från ca 1120. Vid heligförklarandet år 1135 var Haakon redan död. Jarldömet delades mellan Magnus' systerson, vilken tog namnet Ragnvald, och Haakons son Paal. Då Ragnvald efter strider med Paal hade lagt under sig hela ögruppen, lät han flytta Magnus' kvarlevor liksom biskopsstolen till Kirkwall, där Magnus begravdes först i Olavskyrkan, sedan i den stora katedral, som Ragnvald nu lät bygga till åminnelse av Magnus.

Denna dom restes på Ragnvalds egen bekostnad och blev hans privata egendom. Det är mot den bakgrund beträffande ägorätten till kyrkliga byggnader, som ovan skisserats, intressant att notera, att Magnusdomen förblev jarlarnas privata egendom och att den inte övergick i den skotska kronans utan i James' III privata ägo, då Norge år 1496 överlämnade Orkney till Skottland.¹⁸ Magnusdomen uppfördes till den heliges åminnelse och för att skydda hans kvarlevor, således inte av en kyrkomenighet eller ett samfund utan av en en-

skild medlem av Magnus' in i det sista splittrade ätt. Detta byggnadsföretag var en botgöringshandling parallell till Haakons pilgrimsfärd och resande av Runda kyrkan.

Domen stod som ett minnesmärke över Magnus, rest av hans ättling. Är det för djärvt att antaga, att man vid invigningen av denna byggnad besjöng Magnus på kyrkans eget språk men till en melodi, som bar ett folkligt idiom? Kan måhända hymnens sista strof mot bakgrunden av vad vi vet om släktens roll i detta drama få en ny belysning. Avser »hanc saluans familiam/a discrimine» inte, som Kolsrud menar, »klostersonsamfund» utan helt enkelt jarlens »familj», »ätt»?

Skulle dessa tankegångar rätt tolka det faktiska historiska förloppet, bör Magnus-hymnen dateras till ca år 1140, med andra ord ett halvt sekel före Giraldus' iakttagelser. Finns andra faktorer, som kan stödja detta? Låt oss först diskutera frågan om en eventuell förlaga till hymnen i CU233.

Kolsrud och Reiss liksom övriga, vilka diskuterat Magnus-hymnen, har inte ifrågasatt annat än att satsen är från slutet av 1200-talet. Anledningen torde närmast vara den, att bröllopskvädet kan dateras till tidigast år 1281, tidpunkten för bröllopet, och senast till det sista decenniet av 1200-talet, detta av paleografiska skäl. Att CU233 som helhet är ett kompilat står utom allt tvivel, eftersom vid medbestämmdhet kan hävda rörande nr. 1, 2, 5 och 6 att de är avskrifter. Beträffande bröllopssekvensen må sägas, att det kan röra sig om ett original. Å andra sidan tyder, som redan framhållits, den sobra nedskriften på att en förlaga har funnits.

Det finns ingen anledning att betvivla Kolsruds uppgift, att den skrifvarpraxis, vilken präglar Magnus-hymnen, hör hemma i en norrön skrifvarskola. Stilen är nära besläktad med den, som finns i handskriftens första avsnitt. I detta finns ett par kännetecken, vilka definitivt märker handen som inte endast nordisk utan till och med som norsk. Sålunda brukas dubbelt / mellan ljudstark vokal och enkel konsonant — »tolluntur in *alltum*». I ett annat avsnitt förekommer diftongen *au* i form av *v*, vilket inte förekom annat än i gammalnorsk och fornisländsk stil som beteckning för en norrön diftong. Med utgångspunkt i Magnus-hymnen antog Kolsrud, att kompilatet gjorts på Orkney. Han vågade dessutom taga ytterligare ett steg: avfattningen av botgöringsbrevet tyder på att den konkreta miljön bör ha varit ett minoritkloster. Ett sådant kan ha anlagts på Orkneyöarna tidigast vid 1200-talets mitt, enär franciscanerna ju inte började sin

brittiska verksamhet förrän under 1220-talet. Handskriften kan sålunda, om Kolsruds analys av brevet är riktig, antingen ha gjorts i ett sådant kloster under dess första tid eller ha lånats från annat håll på Orkney. I det senare fallet har givetvis en förlaga funnits. Men man måste fråga sig, om Kolsruds antagande är korrekt. Dels torde ett minoritkloster inte ha funnits på Orkney, dels tycks, som framgår nedan, snarare en cistercienser- eller benediktinermiljö vara aktuell.

Tidigt verkade iriska munkar på öarna. Att nordborna mött heliga män på den lilla sägenomspunna ön mellan Rosay och Mainland omvittnas av det namn, som de gav denna ö: Eyin helga — Enhallow, samma namn, som de också gav åt Iona med dess Columbakloster. Men redan vid tiden för Magnus' död hade irerna lämnat Orkneygruppen och efterträtts av cistercienserbröder. Vi vet, att cistercienserklostrets abbot, Laurentius, år 1175 återvände från Orkney till Melrose, det skotska kloster, från vilket han utgått.¹⁹ Enligt sagan såg Ragnvald jarl år 1136 en dag efter mässan från kyrkbacken i Hofn sexton munkar, vilka troligen varit cistercienserbröder.²⁰ Vi kan sålunda i varje fall antaga, att cistercienserna här haft ett kloster före år 1175. En eventuell förlaga kan alltså ha funnits i detta kloster.

I sin studie »Hvordan latinsk skrift kom til Norge og Island» har D. A. Seip konstaterat, att nordbor i västerled lärde känna det latinska alfabetet redan under 900-talet och att det härvidlag rörde sig om den stil, som betecknats som den »insulära».²¹ Den tidigaste missionsverksamheten förde denna stil över till Norge, varvid den kom att brukas även i det norska språket, vilket sannolikt använts som skriftspråk redan under 1000-talet. Under anglo-normandisk tid motarbetades denna insulära skrift i England, framför allt av benediktinerna, som sökte införa minuskeltecken i stället för de insulära tecknen. Denna skrivreform överfördes även till Norge och blev avgörande för utvecklingen där i och med att benediktinerna grundade de första norska klostren i början av 1100-talet. (Att denna reform hade ett avgörande inflytande på skriftens utveckling innebär givetvis inte, att varje handskrift, som bär dess kännetecken, tillkommit i ett benediktinerkloster.) För oss intressant är uppgiften, att man en tid under 1100-talet, innan man i Norge började använda genom-

struket *o* för den dubbeltydiga *eo*, brukade en ligatur sammansatt av *a* och *v*.²² Av detta stöds vår tanke, att hymnen i CU233 inte endast haft en förlaga utan även att denna kan dateras tillbaka till 1100-talet. Eller med andra ord: även om CU233 i dess helhet slutförts tidigast år 1281, är det troligt att döma av här angivna paleografiska kännetecken, att i varje fall vissa delar, däribland hymnen, går tillbaka till förlagor från 1100-talet.

Men frågan har också en musikalisk sida. Även om vi med en viss förtröstan vågar påstå, att hymnen är nedtecknad i CU233 på Orkney under slutet av 1200-talet och att skrivaren därvidlag kopierat en mer än hundra år äldre förlaga, kan *satsen* vara ett lån från annat håll. Att den varit känd i en- eller tvåstämmig form i England vid 1300-talets början framgår av att Robert de Handlo citerade dess överstämma i sin *Regulae* från 1326 men till annan text: »Rosula primula salve Jesse virgula.» Bukofzer förfäktade utifrån detta, att Robert de Handlo troligen citerat en allmänt förekommande engelsk eller skotsk sång, en gymel, vilken under 1280-talet på Orkney apterats till Magnus-texten.²³ Detta påverkar emellertid inte våra dateringsförsök. Oberoende av frågan om huruvida hymnen tillkommit i England, Skottland eller på Orkney talar ovannämnda skrivfaktorer för att melodin och texten i den form vi har den i CU233 först nedtecknats under 1100-talet och att Robert de Handlos version således är sekundär. *Detta innebär emellertid också, att Magnushymnen är den äldsta kända gymelsatsen!*

Bukofzer har i ett par studier preciserat innebörden av *gymel* i följande punkter: en brittisk två(-trestämmig) sats från slutet av 1200-talet eller 1300-talet med grundmelodin i understämman; vid fras slutet äger stäm korsning rum; vid denna stäm korsning möter stämmorna varandra i en prim, varifrån de går till terser, vilka sedan föras helt eller nästan genomgående parallellt till nästa stäm korsning; i de flesta fall är texten avfattad på engelska, och den har alltid ett andligt innehåll. Bukofzer kommer till den slutsatsen, att gymeln inte har ett folkligt ursprung utan att den utvecklats ur den högtstående brittiska flerstämmiga stil, som vi känner bl. a. genom Wolfenbüttel 677.

Gymeln skulle således inte äga någon historia före de tidigaste nedtecknade och av oss kända satserna. Är denna tankegång riktig följer med nödvändighet, att vårt dateringsförsök av Magnus-hymnen

¹⁹ Kolsrud-Reiss, a. a. s. 24.

²⁰ Desamma, s. 23 f.

²¹ D. A. Seip: *Hvordan latinsk skrift kom til Norge og Island*, Kirke og Kultur, h. 3,

57 årg., mars 1952.

²² Seip, a. a. s. 169.

²³ Se fotnot nr. 8.

är felaktigt samt att satsen, som ofta antagits, stammar från 1200-talet, då den nedtecknats s. a. s. »frisch vom Fass»!

Bukofzers resonemang förefaller rimligt såtillvida som han menar sig kunna finna stöd i musiketnologien, vilken betraktat tersintervallet i heterofona eller polyfona sammanhang som en relativt sen företeelse — de tersrika och artistiskt utvecklade engelska satser, som finns i Wolfenbüttel 677, står i viss mån jämbördiga vid sidan av exempel ur den stora Notre Dame-repertoaren.²⁴ Sålunda finner Bukofzer inga skäl föreligga att bakom Giraldus' uttalande om musiken i norra Brittanien antaga en musikalisk struktur, baserad på terser — skall något avseende fästas vid dessa uttalanden, bör man, menar Bukofzer, i första hand tänka sig en struktur baserad på kvinter, jämförbar med den isländska *tvisöngur*. Bukofzer noterar visserligen, att vi också i denna har terser, men han understryker, att de spelar rollen som appogiaturas i kadenserna före den avslutande primen, alltså vad Handschin kallat »herbsüsse Suspension».

Likväl kan vi inte slå oss till ro med Bukofzers synpunkter. I sin studie »Popular polyphony in the Middle Ages»²⁵ diskuterar han tersens under 1300-talet alltmer ökade förekomst i engelsk musik. Han tar upp frågan framför allt med hänsyn till den intressanta roll, som den »folkliga» polyfonin spelar under 12—1400-talen, och ansluter sig till dem, som menar att tersen först måste ha utvecklats och erkänts inom polyfon »konstmusik», innan den uppsugs i den »folkliga» flerstämmigheten. Med andra ord: tersriken i den engelska »folkliga» flerstämmigheten utgör ett bra exempel på »abgesunkenes Kulturgut»!

Nu är emellertid Bukofzers syn på denna fråga inte helt entydig. I sin gymelstudie från 1935²⁶ betraktade han denna typ av tvåstämmighet som en förform till fauxbourdon-tekniken, något som han som bekant radikalt ändrade i sin dissertation från 1936.²⁷ Men i gymelstudien tycks han dessutom mena, att gymelsatsen existerade redan i slutet av 1100-talet (vilket skulle överensstämma med den datering av »Nobilis, humilis», som vi här ovan gjort) och att den lämnat spår efter sig i de conductus-satser, vilka har passager av

parallella, resp. korsande terser: »Redit aetas aurea» och »Adjuva nos deus»: »In the reports above given we find the Gymel influencing only the highly cultivated music, such as the conductus. But it is no accident that it is the conductus that shows this influence first, for it is not based on a gregorian tune, as the organum is. Here was the point where the style of popular music could force an entrance.»²⁸ Om jag förstår Bukofzer rätt här, skulle gymelteknikens ursprung ligga inom en folkmusikalisk ram. *Popular* måste i detta fall tolkas som *folk-*, medan den definition, Bukofzer ger i studien från 1940 lyder sålunda: ». . . simpler pieces, apparently intended to appeal to less highly performers and listeners»²⁹ . . . alltså »*folklig*» till funktionen men inte till ursprunget. Skulle *popular* ha denna betydelse även i uppsatsen från 1935, innebure det, att vi tvingas förutsätta en än äldre konstpolyfoni, vari tersen accepterats som konsonans. Och detta är givetvis orimligt. Emellertid: den ståndpunkt, vilken Bukofzer förfäktat från och med dissertationen, är den som präglar studien från 1940.

Bukofzer såg ett samband mellan conductus och gymel — han betecknade t. o. m. de engelsk-textliga gymelsatserna som »popular conductus».³⁰ Under 1300-talet uppträdde den enstämmiga carolvisan likaledes med andlig text och på folkspråket, engelska. Denna andliga carol går under 1400-talet in i en period av storartad utveckling, inte endast så tillvida, att den nu omvandlas och blir polyfon utan också i så måtto, att den nu kommer att inta en relativt central plats i 1400-talets engelska polyfoni. Den förekommer dels till rent engelsk text, dels till en text, som är en blandning mellan engelska och latin (makaronisk carol), samt dessutom till renodlat latinsk text, varvid den tycks vara identisk med den typ, vi kallar cantilena. Även carolsatsen har konstaterats stå mycket nära conductus, den har t. o. m. betecknats som en conductus.³¹

Carol överförs från franskan under anglo-normannisk tid. Fr. *carole*, *caroler* betyder *ringdans* resp. *dansa i ring*. Att termen på insulär botten var adekvat står utom allt tvivel, ty den medeltida engelska carolsatsen, enstämmig eller flerstämmig, andlig eller profan, går tillbaka till en äldre folklig ringdans med refräng, påminnande om och kanhända besläktad med de västnordiska ballader, vilka ännu

²⁴ J. Handschin: A monument of English mediaeval polyphony. The manuscript Wolfenbüttel 677 (Helmst. 628). MT juni 1932 och augusti 1933. Se även det väsentliga bidrag till kännedomen om den engelska medeltidspolyfonin, som nyligen lämnats av Ernst Apfel: Studien zur Satztechnik der mittelalterlichen englischen Musik, Heidelberg 1959.

²⁵ Se fotnot nr 4.

²⁶ Se fotnot nr 4.

²⁷ Se fotnot nr 4.

²⁸ Bukofzers gymelstudie 1935 (se fotnot nr 4), s. 78.

²⁹ Bukofzers »Popular polyphony . . .» (se fotnot nr 4), s. 31.

³⁰ Bukofzers gymelstudie s. 79.

³¹ Catherine F. Miller: The early English carol. Renaissance News III, nr. 4, 1950, s. 61.

dansas på Färöarna. Det är betecknande att refrängen i denna carol ännu under 1400-talet kallas »fote» eller »chorus» — här betonas refrängens tidigare koreografiska karaktär.³²

Att denna carol fick en så framträdande plats i den senmedeltida engelska musiken beror delvis på att fransiscanerna tidigt insåg dess möjligheter inom missionspolitiken. Det är sannolikt att iriska förebilder kan ha verkat inspirerande även i detta liksom i så många andra fall under denna tid. Möjligen kan man tyda på det sättet det faktum, att en av dem, som först tecknade ned kontrafakterna, var Richard de Ledrede, biskop av Ossory på Irland, vilken 1316 presenterade »Ossorys röda bok».³³ I denna fann predikanten nydiktade andliga texter, vilka skulle sjungas till välbekanta melodier. Dessa utgjordes till stor del av dansvisor. För att predikanten skulle veta, till vilken melodi den nya texten skulle sjungas, meddelade Richard ofta ovanför texterna några rader ur den ursprungliga texten; dessa rader måste för att kunna fungera som melodinyckel givetvis vara de mest kända, nämligen refrängen. Under den första missionstiden skrevs de nya texterna i allmänhet på latin, senare på engelska eller makaronisk form.³⁴

Vi kan alltså datera kärnan av gymelrepertoaren just till samma tid, den för fransiscanerna expansiva andra hälften av 1200-talet och början av 1300-talet, då plötsligt de folkspråkiga gymelsatserna försvinner.³⁵ Senare under 1300-talet möter vi emellertid nya prov på folkspråkighet, nu inom både den monodiska och den polyfona carolgenren. Det är därför väsentligt att vi påminner oss, att den klangliga strukturen i den folkspråkiga gymeln och den polyfona caroln har ytterst starka beröringspunkter. De stora polyfona carolkällorna är från 1400-talet, ca 1425—1520. Men att dessa sammanställts då är inte nödvändigtvis liktydigt med att deras innehåll är av samma

³² Dessa termer diskuteras närmare i förf:s lic.-avhandl. Faburdon och Fauxbourdon. En studie i 13- och 1400-talens musik (otryckt). Se även N. L. Wallin: Zur Deutung der Begriffe Faburden-Fauxbourdon, STM 1953.

³³ R. H. Robbins: The earliest carols and the fransiscans. Modern Language Notes LIII (1938).

³⁴ Troligen får man på detta sätt förstå de i engelsk medeltids- och renässanslitteratur vanliga hänvisningarna »a song upon (. . .)».

³⁵ Frank L. Harrison: Music in Medieval Britain, London 1958, s. 155. H. framhåller, att den engelsktextliga folkliga polyfonin försvinner omkr. sekelskiftet 1300. Han förbinder detta med att fransiscanernas verksamhet vid denna tid var konsoliderad och att den nu mer och mer övergick från »ambulerande» predikantverksamhet till »stationär» verksamhet, fr. a. lärda studier vid universitet samt grundandet av kloster. H. tycks emellertid ha förbiset, att den »folkliga» linjen obruten fortsätter inom den monodiska och polyfona caroltraditionen.

datum. Beträffande satserna i Cambridge, Trinity College Ms. o.3.58., vilken handskrift daterats till början av 1400-talet, har man antagit, att de är äldre, i varje fall att de representerar ett äldre stilskede.³⁶ Man kan våga den tanken, att de speglar en tid av sökande efter stabilisering. 1400-talets carol är stundom identisk bl. a. med processionshymnen (Meaux Abbey!), vilket innebär, att carolsatsen förts in i och accepterats i liturgiska sammanhang, där den tidigare varit otänkbar. Stabiliseringsprocessen är avslutad.

Denna utveckling — apterandet av carolns *formella* och *uppförandepraktiska* egenskaper på en liturgisk genre — vore sålunda en parallell till vad som redan under 1200-talet började ske, då gymelsatsens *klangliga* struktur påverkade den konstpolyfoni, som vi möter i t. ex. Wolfenbüttel 677, Worcester och Old Hall. Det är tillräckligt att hänvisa till satser som »Salve virgo virginum» från 1200-talets andra hälft och »Angelus ad virginem» från 1300-talet.³⁷ I det första fallet (processionshymnen) tillgodogjorde man sig inte endast den ackordiska karaktären i gymelsatsen utan kombinerade denna med carolns formella och uppförandepraktiska egenskaper. I det senare fallet (konstpolyfonin) utvecklade man i första hand de möjligheter, som gymelns ackordiska karaktär medgav. Jag vågar alltså den tanken, att en gemensam folkmusikalisk källa föreligger för gymelsatsen och den ringdans, som från och med 1100-talet betecknas som »carol», och att de båda hörde hemma i en musikalisk miljö, präglad av en heterofon praxis. Därmed är också sagt, att jag håller det vara troligt, att »tvillingsången» är primär i förhållande till den engelska medeltida konstpolyfonin med tersstruktur.³⁸ På vad kan dessa antaganden stödjas?

Gymel härleds ur *gemellus*, tvilling. Som vi sett uppfattar Bukofzer saken så, att »tvillingskapet» inte endast består i en tvåstämmighet utan också däri, att de två stämmorna skall parallellföras med stäm korsning mellan fraserna. *Dis/biscantus* vore då den rätta termen för varje annan tvåstämmighet. En grundval för denna åsikt finns dock väl att märka inte i de två medeltida teoretiska skrifter, där gymeln behandlas.³⁹ Rukofzer stödjer sig även på den isländska termen för tvåstämmighet, *twisöngur*, och uppfattar denna som samma ord som

³⁶ Manfred Bukofzer: Studies in medieval and renaissance music, 1950, s. 166.

³⁷ Betr. dessa satser, se: Reese a. a. s. 390; Apfel. a. a. s. 61, 75; Walker-Westrup a. a. s. 14; Bukofzers gymelstudie (1935) s. 80.

³⁸ Betr. Bukofzers synpunkt, se ovan s. 10.

³⁹ Termen är nämnd hos den s. k. Pseudo-Chilston och närmare diskuterad av Guilielmus Monachus.

gymel. Detta är emellertid inte korrekt. *Tvisöngur* anger i och för sig endast en tvåstämmighet men ingenting om att stämmorna skall parallellföras eller korsas. En översättning till latin skulle ge oss termen *dis/biscantus*! *Tvisöngur* är samma ord, som tidigare förekom troligen allmänt inom det norröna området och numer i varje fall på Färöarna och Island i form av *tvesang* (*tvisang*). Första gången detta belagts i skrift är som bekant under början av 1300-talet i den isländska berättelsen om biskop Laurentius, vilken inte kunde acceptera att församlingen utövade »tvisyngja», en källa, som är ca hundra år äldre än de handskrifter, där *gymeln* omtalas!

Den nyare musiketnologin kan inte instämma i Bukofzers åsikt, att tersen i heterofona sammanhang anger ett senare utvecklingsstadium.⁴⁰ Givetvis innebär detta inte, att hjulet svängt runt ett helt varv, tillbaka till Kiesewetters och Riemanns åsikt, att tersen vore det »naturliga» intervallet i folklig flerstämmighet. Men de senare årens studium av simultanmelodik har gett som resultat att varje intervall, således också tersen, kan förekomma på ett tidigt heterofont stadium, om melodiken så tillåter. Och detta får stöd bl. a. i den isländska *tvisangen*. Längre framstod den som ett isolerat, enastående fenomen i nordvästeuropeisk musik. Besseler betraktade den som en utlöpare av organum, medan von Hornbostel⁴¹ inte stod främmande för tanken, att den isländska tekniken representerade en äldre folklig heterofoni, vilken även varit grogrunden för organum. Numera vet vi emellertid, att Islands *tvisang* inte är ett isolerat fenomen inom det norröna området. Mina insamlingar på Färöarna hösten 1956, vilka jag snart hoppas kunna redovisa i annat sammanhang, gav oss den första kontakten med en heterofoni, vilken i relativt stramform yttrar sig i kvaddansen, i friare form inom den folkliga koralen. Denna heterofoni torde utgöra ett äldre stadium av *tvisangen*, en teknik, som kunde betecknas som ett samtidigt framförande av flera varianter av en viss melodi. Englands *gymel* står betydligt närmare denna heterofoni än kontinentens organum.

En analys av Magnus-hymnen utifrån synpunkter som dessa ger vid handen, att satsen med viss säkerhet går tillbaka till en heterofon bildning. Tersparallelliteten är relativt strängt genomförd, och utan tvivel har vi här att göra såväl med »konsonanta» terser som appogiaturaliknande bildningar. Robert de Handlo har citerat överstäm-

man. Men understämman speglar bättre satsens tonala byggnad. Denna är inte lydisk med *b* utan ett fa-modus med emfas på tritonusteget till *b*, vilken ju inte är sällsynt i modifierad form (»svävande» kvart)⁴² i skandinavisk folkmusik. Det är framför allt detta *b*, som kan ge anledning till tanken på en enkel simultanmelodik, ty det har i överstämman mer karaktär av ledton till *c*, dominanten, än av subdominant till *f*. Liknande fenomen är ytterst vanliga i både den isländska och färöiska heterofonin.

Hymnen får härigenom en »primitiv» karaktär, som ställer den i särklass inom *gymel*repertoaren, och det förefaller sannolikt, att den inte passerat någon alltför hårdhänt tillrättaläggningsprocedur, innan den nedtecknades. Detta liksom de allmänna anknytningar mellan Orkney och »Northumbria» vid tiden för Magnus' helgonförklaring, vilka vi tidigare återopat, tyder på ett norrönt ursprung. Inte endast allmänt historiska -kulturella sammanhang utan också paleografiska och musikaliskt strukturella faktorer synas stödja min hypotes, att »Nobilis, humilis» nedtecknats första gången på Orkney under 1100-talet, och att satsen är det äldsta kända exemplet på en heterofon folklig praxis, hemmahörande i vad vi kallar norrönt område, och samtidigt också den äldsta kända *gymeln*.

Att vi från 800-talet fram till ca 1400 har ett relativt enhetligt kulturområde från Island i norr till den skotska kusten i söder, inneslutande Färöarna och Shetland-Orkney, är odiskutabelt, likaså att denna kultur överfördes också till de västskotska ögrupperna, vissa delar av Irland och västliga England ner till Wales och Cornwall. Då vi inom kärnområdet kan visa på ännu levande gemensamma dialektala särdrag i tonspråket, bl. a. en gemensam heterofon praxis, framstår Giraldu's tanke, att den flerstämmighet han hört i norra Britannien skulle äga ett samband med nordisk kultur, givetvis med ny skärpa, så mycket mer som språkforskningen ger honom rätt beträffande språksamhörigheten inom området.⁴³ För den iriska instrumentalmusiken framhöll han särskilt bruket av »diapente» och »diatessaron», och detta framhävande kan ju tolkas som att instrumentalmusiken stod i motsättning till vokalmusiken. Denna passus ur *Topographia Hibernica* tog han också in i *Descriptio Cambriae*.

⁴² De svävande intervallen har från olika utgångspunkter behandlats av C.-A. Moberg i hans studier över svensk folkmusik. Se STM 1939, 1950, 1955 och 1959. Jfr Karl Dahlback: New methods in vocal folk music research, Oslo Univ. Press, 1958. Betr. det isländska materialet, se von Hornbostel a. a.

⁴³ Jakob Jakobsen: The dialect and place names of Shetland, Lerwick 1897, samt dissertationen från samma år (Köpenhamn): Det norrøne Sprog på Shetland.

⁴⁰ Marius Schneider: Primitive music. New Oxford History of Music I, London 1957, s. 22.

⁴¹ Erich von Hornbostel: Phonographierte isländische Zwiegesänge. Deutsche Islandforschung, Breslau 1930, s. 309 ff.

Om vi tidigare kunnat nämna Irland i samband med carol, det norröna kärnområdet i samband med en ännu levande heterofoni samt Skottland (Aberdeen, St. Andrews) som kontaktpunkter för Orkney, så är det intressant att som tillkommande geografiska tyngdpunkter för en medeltida engelsk flerstämmighet av det slag, vi här diskuterat, kunna ange Northumbria (Giraldus och Wolfenbüttel 677), West-country (Anonymus IV), Yorkshire (Giraldus) samt Wales (Giraldus). Vi har därmed berört just de områden, som utpekats av Giraldus (Irland, Wales, nordvästra kusten av England, norra England och Skottland) som mest påverkade av nordmännen. Det är ju ingen tvekan om att Giraldus har härmed angivit området för den starkaste norröna kulturexpansionen under vikingatiden. En annan sak är, om han har rätt i sin åsikt, att detta sätt att sjunga skulle ha sitt ursprung hos nordborna. Om det föreligger ett insulärt eller ett norrönt ursprung, eller om möjligtvis ursprunget kan ligga i en för båda områdena gemensam, äldre kultur och äldre population, kan inte beröras i detta sammanhang. Låt oss nöja oss med att understryka, att vissa musikaliska kriterier föreligger, som tyder på ett samband mellan de västligt och nordvästligt perifera delarna av det medeltida Europa.